

MARIUS CHELCU*

**ORIGINEA, EVOLUȚIA ȘI FINALITATEA UNEI IDEI:
DREPTUL DE STĂPÂNIRE A MOȘILOR
DE CĂTRE ARMENII DIN MOLDOVA****

Soarta unui manuscris

Avocatul ieșean Grigore Buiucliu, membru al Junimii¹, a cărui carieră a atins apogeul în anul 1894, când a fost ales membru al Înaltei Curți de Casație și Justiție, a murit în luna decembrie 1912. Prin testament, el desemna Academia Română ca legatară universală, instituția fiind liberă să dispună de o parte a fondurilor sale bănești. Sumele de bani urmau să fie folosite de înaltul for pentru achiziții de obiecte de patrimoniu și pentru burse și recompense de care urmau să beneficieze, cu prioritate, cei interesați de limbile orientale: armeană, arabă, turcă și persană. Studiile orientale erau considerate de Grigore Buiucliu folositoare cunoașterii istoriei țărilor române, dar constata, cu regret, că spre acestea erau atrași prea puțini tineri². În plus, Academia Română a mai fost înzestrată și cu o parte din biblioteca testatorului, cu scopul ca aceasta să fie un început pentru alcătuirea unui fond de carte orientală³.

În anul 1914, a fost publicat, sub egida Academiei Române, un volum intitulat *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*. Cartea a fost coordonată de Ion Bianu și era un omagiu adus memoriei generosului donator. La sfârșitul volumului era publicat și *Catalogul Bibliotecii Armenești Gr. M. Buiucliu*, conținând două capitole: A. *Cărți în limbi europene*⁴, majoritatea fiind studii de istorie și civilizație armeană și B. *Cărți în limbi orientale*, ultimul fiind redactat de Levon Lanis⁵. Catalogul oferea o imagine a valorii patrimoniului dăruit Academiei, iar volumul, în cuprinsul căruia a fost integrat și studiul lui N. Iorga, *Armenii și românii: o paralelă istorică*, era un îndemn spre studiile armenesti și orientale, așa cum sperase Grigorie M. Buiucliu că va rodi generozitatea sa.

La Biblioteca Academiei Române din București, în fondul de Manuscrise se păstrează câteva documente legate într-un caiet voluminos, intitulat *Documente Buiucliu*

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Gh. Panu, *Amintiri de la Junimea*, București, 1908, p. 107-108.

² Grigore M. Buiucliu 1840-1912. *Testament – Biografie. Familia Buiucliu. Armenii și românii: o paralelă istorică de N. Iorga. Catalogul Bibliotecii Armenești*, București, 1914, p. 2.

³ *Ibidem*, p. 3.

⁴ *Ibidem*, p. 78-92.

⁵ *Ibidem*, p. 93-113.

*privitoare la biserica armenescă din Moldova. 1671-1898*⁶. Conținutul acestora, care sunt în fapt cinci memorii redactate în perioada 1833-1856, a reprezentat suportul cercetării de față. Caietul în care sunt adunate documentele prezentate în continuare nu a ajuns în patrimoniul Academiei Române imediat după moartea lui Grigore M. Buiucliu, așa cum s-a întâmplat cu biblioteca acestuia. Manuscrisul a fost primit de Academia Română abia în ședința din 10/23 octombrie 1918, în urma unei donații făcute de Ioan Buiucliu, fratele lui Grigore M. Buiucliu⁷. Donația a fost anunțată încă de la 28 aprilie 1917, printr-o scrisoare pe care Ioan Buiucliu o expedia lui Petru Poni, președintele de atunci al Academiei Române. În scrisoare se preciza că, printre hârtiile rămase de la răposatul său frate, Ioan Buiucliu a aflat o mapă cu însemnarea: *Lucrările lui Iacob Buiucliu în interesele comunității armenice*. Mapa respectivă purta semnătura lui Grigore M. Buiucliu și mențiunea „a se da Academiei”⁸. În aceeași scrisoare, Ioan Buiucliu enumera piesele de arhivă ce urmau să fie donate, între care se regăseau și *lucrări scrise și adunate de Iacob Buiucliu privitoare la indigenatul comunității armenice*. Cuprinsul acestor lucrări privitoare la drepturile cetățenești ale comunității armenice ne-au oferit calea pentru a descoperi originea, evoluția și finalitatea unei idei: dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova.

Înainte de a trece la analiza celor cinci memorii, menționăm că autorul studiului *Familia Buiucliu*, publicat în volumul apărut în anul 1914, întru amintirea lui Grigore M. Buiucliu, mărturisea în prima notă că informațiile despre membrii acestei familii armenesti au fost preluate după datele și documentele adunate de căminarul Iacob Buiucliu; și că acele documente au fost consemnate în memoriile pe care acesta le-a lăsat urmașilor săi⁹. Așadar, autorul studiului a cunoscut cuprinsul documentelor pe care le prezentăm acum înainte ca mapa cu acte moștenite de Grigore M. Buiucliu de la tatăl său, Iacob Buiucliu, să fie depuse la Academie în anul 1918¹⁰. Mai târziu, istoricul H. Dj. Siruni, în lucrarea *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, publicată în anul 1944, în paragraful în care prezenta situația armenilor din Moldova în veacul al XVIII-lea, cita câteva pasaje din memoriile aflate în manuscrisul de la Biblioteca Academiei¹¹. Siruni nu amintește cine a fost autorul memoriilor, utilizându-le conținutul pentru a susține că armenii ar fi avut dreptul de a stăpâni moșii până în timpul domniei lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1785-1786), când acest drept le-a fost anulat din pricina concurenței economice a grecilor și influenței acestora pe lângă domnii fanarioți¹².

⁶ BAR, Manuscrise, A. 3081.

⁷ *Ibidem*. Manuscrisul cuprinde, așa cum a fost înregistrat în foaia de primire, nouă capitole, în cuprinsul cărora au fost ordonate documentele. Începe cu scrisoarea lui Ioan Buiucliu către Petru Poni, președintele Academiei Române, prin care se face donația. Cel de-al treilea capitol cuprinde *Actele indigenatului comunității armenice în Principatul Moldovei. 1671-1857*, apoi *Eforia centrală a comunității armenice din Iași. 1855-1857*.

⁸ *Ibidem*, f. 1-2.

⁹ Grigore M. Buiucliu 1840-1912, p. 24, n. 1.

¹⁰ În acel volum a fost realizat un medalion și pentru Iacob Buiucliu, socotit, așa cum o dovedesc actele rămase de la el, cea mai însemnată figură a generațiilor armenice din secolul XIX, fiind inițiatorul și liderul mișcării de emancipare a acestei comunități (*ibidem*, p. 24-38).

¹¹ La data la care a fost consultat de către istoricul armean, manuscrisul avea cota Mss. nr. 4604, cu denumirea *Documente Buiucliu* (H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, București, 1944, p. 64-65).

¹² *Ibidem*, p. 63.

Mișcarea de emancipare: protagoniști, evoluție, urmări

Indiscutabil, așa cum a fost notat și pe copertă, autorul manuscrisului de la Biblioteca Academiei a fost Iacob Buiucliu, nimeni altul decât tatăl avocatului Grigore Buiucliu și al lui Ioan Buiucliu. Prin avere, educație și prestigiu Iacob Buiucliu, sprijinit de fratele său mai mare, Măgărdici¹³, a ajuns, în perioada regulamentară, în fruntea comunității armenice din Moldova; contribuia astfel la procesul de reorganizare a comunității prin alcătuirea unui statut menit să dea mai multă coerență acțiunilor acestei minorități. Statutul a fost redactat în anul 1840 și a fost aprobat de către comunitate la 3 martie¹⁴. Iacob Buiucliu a fost și inițiatorul acțiunii de organizare a învățământului în limba armeană și a includerii acestuia în sistemul de învățământ public, demersul său aflând sprijin din partea lui Gheorghe Asachi¹⁵. Noua formă de organizare a școlilor armenice din Moldova a primit încuviințarea și din partea domnului Mihail Sturza la data de 8 noiembrie 1841¹⁶. Ca o întregire a acestor acțiuni de organizare a comunității și învățământului în limba armeană, Iacob Buiucliu s-a angajat cu energie și stăruință în mișcarea de dobândire a drepturilor civile și politice pentru coreligionarii săi¹⁷.

Primul memoriu din dosarul aflat în fondul Bibliotecii Academiei Române a fost redactat la Iași în luna ianuarie a anului 1833. Textul reprezintă varianta scrisă în limba română cu caractere chirilice¹⁸ însoțită de o copie ulterioară cu litere latine¹⁹. Autorul memoriului, a variantei cu litere chirilice, după duct și conținut, este Iacob Buiucliu. Textul era formulat în numele întregii nații armenice, locuitori ai Principatului Moldovei, și era adresat generalului Pavel Kiseleff, președinte plenipotențiar al Divanurilor Moldovei și Țării Românești. În cuprinsul actului, a cărui formă finală a fost tradusă, probabil, în limba franceză, pentru a fi înmănată generalului rus, se menționa, de la început, vechimea locuirii armenilor în Moldova. Vechimii locuirii i s-a adăugat vechimea drepturilor acordate armenilor de domnia acestui principat. Între privilegiile istorice ale armenilor din Moldova era amintită libertatea cultului, dovedită prin ridicarea de biserici și mănăstiri, și dreptul de a deține imobile și moșii. Pentru veridicitatea dreptului deplin al armenilor de a stăpâni pământ, autorul memoriului aduce ca probă deținerea de către bisericile armenicești din Suceava a unor moșii cu care fuseseră înzestrate de către ctitorii lor armeni²⁰. Alături de drepturile civile recunoscute din vechime armenilor din Moldova, autorul memoriului susține că aceștia ar fi beneficiat și de drepturi politice, afirmând că voievozi precum Aron Tiranul și Gașpar Grațiani ar fi fost armeni. Mai mult, sora celui din urmă domn ar fi fost ziditoarea uneia dintre bisericile armenice din Iași²¹.

¹³ Grigore M. Buiucliu 1840-1912, p. 29.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 31-33.

¹⁶ *Colecția documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Prințipatul Moldovei, de la 1841-1852*, Iași, 1853, p. 3-8.

¹⁷ O schiță a activității lui Iacob Buiucliu a fost publicată în *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, capitolul intitulat *Familia Buiucliu*, p. 23-38.

¹⁸ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 64 r.-65 v.

¹⁹ *Ibidem*, f. 66 r.-67 r.

²⁰ Pentru trecutul comunității armenilor din Suceava, studiilor lui N. Grămadă, *Aspecte de viață din trecutul orașului Suceava*, în *MMS*, 10-12, 1857 și Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, X, 1983, li s-a adăugat, de curând, cel al lui Alexandru Pânzar, *Note și observații despre armenii din Suceava. Vechiul cimitir armenesc de la Sf. Simeon*, în *Pro Bucovina. Repere istorice și naționale*, volum coordonat de Mihai-Bogdan Atanasiu și Mircea-Cristian Ghenghea, București, 2010, p. 49-75.

²¹ Face referire la biserica cu hramul Grigore Luminătorul, ridicată în secolul XVII, atunci când se constată o sporire a numărului membrilor comunității armenilor din Iași, pe fondul diminuării importanței

Iacob Buiucliu afirma, în același memoriu, că armenii și-au pierdut drepturile civile și politice din pricina vicisitudinilor istoriei: sărăcia provocată de răscoale și războaie și lipsa vechilor acte pe care se întemeia dreptul lor de a stăpâni moșii. La toate acestea s-ar fi adăugat, profitând de slăbiciunea la care ajunsese comunitatea armeană, o hotărâre a boierilor din 28 decembrie 1785, prin care armenii din Moldova ar fi fost oficial deposedați de dreptul lor mai vechi de a cumpăra și deține moșii.

Acest memoriu a fost alcătuit în contextul în care Adunarea Obștească a Moldovei era convocată în vederea completării Regulamentului Organic, ce urma să devină baza organizării Principatului. Armenii solicitau drepturi civile și politice, așa cum beneficiau, la acea dată, armenii din Rusia, Austria sau Anglia. În ciuda argumentației și intervenției pe lângă Pavel Kiseleff în medierea acestui subiect, statutul juridic al comunității armenice din Moldova nu s-a modificat în perioada regulamentară, singurele câștiguri fiind aprobarea în 1840 de către domn a noului statut al organizării comunității și integrarea învățământului confesional armenesc în sistemul public. Cu toate acestea, Iacob Buiucliu nu s-a descurajat și, alături de acțiunea de reorganizare a comunităților și școlilor armenice, nu a încetat să întocmească memorii în care să susțină temeinicia acordării drepturilor depline pentru armenii din Moldova.

Cel de-al doilea text este o ciornă, redactată în limba franceză, a unui memoriu despre situația morală și materială a armenilor din Moldova. Aici, Iacob Buiucliu își etala cunoștințele despre trecutul emigrației armenice venite în spațiul de la nordul Mării Negre în trei valuri succesive. Primul val de emigrație a fost, potrivit autorului, cel din anul 1046, fiind provocat de invadarea Armeniei de către împăratul bizantin Constantin Monomahul. Următorul val a fost provocat în anul 1064 de invazia perșilor, iar cel de-al treilea, în 1342, de părăsirea capitalei Ani, în contextul pierderii oricărei speranțe de eliberare de sub asuprirea perșilor²². De asemenea, este amintită prigoana contra armenilor din anul 1551, din timpul domniei lui Ștefan Rareș, ca moment de altfel unic în persecutarea libertății cultului în Moldova²³.

Prezentând situația comunității armenice, Iacob Buiucliu preciza în memoriu că aceasta era formată, la data redactării documentului, din 800 de familii ce împărțeau ritul armean oriental practicat în șapte biserici. Funcționau două biserici la Botoșani, una datând din anul 1350, una la Iași, ridicată în stil gotic, construită în 1395, alta la Roman, una la Târgu Ocna și tot câte una la Focșani și Galați. Autorul memoriului mai consemna că la Iași se mai aflau, la acea dată, și ruinele unei biserici incendiate în 1821²⁴.

Autorul deplângea starea materială și morală deplorabilă în care a ajuns comunitatea armeană din această țară în perioada fanariotă. Această situație a fost parțial

---

economice a Sucevei și apoi a tulburărilor de la sfârșitul aceluși veac, care au afectat grav viața urbană din partea nordică a Moldovei (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII*, în *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII-XX)*, volum editat de Dumitru Ivănescu și Marius Chelcu, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 80-81).

²² BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 68 r.-69 r.

²³ Este interesant că în memoriul lui Grigore Buiucliu nu apare și referirea la pretinsa persecuție a armenilor din timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei*, p. 77-78).

²⁴ Iacob Buiucliu indică anul 1821 ca moment al distrugerii bisericii cu hramul Sf. Grigore Luminaătorul. Potrivit altor surse, dezastrul s-a produs în timpul marelui incendiu din 1827, care a mistuit o parte importantă a orașului Iași. În ciuda unor repetate încercări de restaurare eșuate din lipsa fondurilor, municipalitatea a decis, în 1899, dărâmarea acelor ziduri ca măsură de protecție a trecătorilor amenințați de prăbușirea lor iminentă (N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, ediția a II-a, Iași, 1913-1915, p. 240; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 433).

ameliorată după 1840, atunci când comunitatea a primit un nou regulament. Prin noul statut, donațiile și veniturile bisericii armenie au fost mai bine gestionate, ca dovadă fiind notate și sumele în galbeni aflate în vistieria lăcașurilor de cult. Iacob Buiucliu pune, așadar, în evidență contribuția sa la îmbunătățirea stării materiale și culturale a comunității prin gestionarea fondurilor bisericii și prin înființarea școlilor armenie și includerea lor în sistemul de învățământ public. Dincolo de aceste realizări, pe baza vechimii locuirii și a contribuției lor la starea materială și spirituală a principatului, armenii, chiar dacă apreciau protecția de care beneficiau din partea guvernului local, își doreau totuși obținerea de drepturi similare cu cele ale moldovenilor. După conținut, această ciornă, care nu conține vreo dată de redactare, putem bănui că a fost scrisă de către Iacob Buiucliu în climatul anului revoluționar 1848.

Un al treilea memoriu a fost redactat în luna ianuarie 1853²⁵. La fel ca în cazul documentului precedent, în dosar s-a păstrat o ciornă în limba franceză a unui text care urma să fie adresat domnitorului Grigore Al. Ghica. În numele comunității armenie, Iacob Buiucliu își pune nădejdea că, prin bunăvoința acestui domn înclinat spre fapte modernizatoare, se vor obține, în sfârșit, drepturi cetățenești depline pentru armeni. Erau reluate argumentele istorice bazate pe vechimea comunității și existența unor vechi privilegii recunoscute de voievozii Moldovei, dar încălcate de domnii fanarioți și de boierii greci. Iacob Buiucliu amintea domnului că menținerea îngrădirilor juridice pentru armeni contravine nu doar drepturilor legitime ale acestora, dar și principiilor moderne la care au aderat țările civilizate și chiar Valahia; fiindcă în țara soră de peste Milcov armenii aveau dreptul să cumpere și să dețină moșii. Oricât de binevoitor ar fi fost Grigore Al. Ghica și de înclinat către aplicarea ideilor înnoitoare, el nu a dat totuși curs solicitării comunității armeniești.

Iacob Buiucliu nu a abandonat cauza, tenacitatea acestui armean fiind cunoscută în epocă. El a arătat perseverență nu doar în susținerea drepturilor comunității, ci și în afacerile particulare, unde a urmărit cu încăpățănare să-și afle dreptatea, timp de aproape două decenii, într-un proces cu logofătul Iorgu Ghica²⁶. Iar la dosarul obținerii drepturilor cetățenești pentru armeni el a continuat să adune noi dovezi și să-și construiască mai bine discursul. Nu a greșit fiindcă, după câțiva ani, stăruința îi va fi deplin răsplătită. Următoarea ocazie pentru înfățișarea dorințelor armenilor s-a ivit la întrunirea Divanurilor ad-hoc, atunci când s-a pus în discuție inclusiv problema acordării de drepturi depline locuitorilor Moldovei aparținând altor confesiuni decât cea ortodoxă. În acel context al dezbaterii drumului pe care avea să-l urmeze Moldova sub oblăduirea Puterilor Garante și profitând de abolirea cenzurii, memoriul lui Iacob Buiucliu era publicat în „Buletin. Foaie oficială”²⁷. Este al patrulea text, avându-și rădăcina în cele anterioare, începând cu cel adresat generalului Kiseleff în anul 1833; și din acest motiv este și cel mai amplu și mai bine documentat²⁸. Este o tipăritură pe două file,

²⁵ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 74 r.-78 v.

²⁶ Grigore M. Buiucliu 1840-1912, p. 35-37.

²⁷ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 197 r.-198 r. Din rațiuni ce țin de calitatea imaginii, oferim în anexă transcrierea după o tipăritură care se păstrează la ANI, Documente, CDLII/21.

²⁸ Acest document a fost semnalat și comentat prima dată de Sergiu Selian, *Un document necunoscut despre armeni și argumentele lui istorice*, în *RI*, tom VIII, 1997, nr. 1-2, p. 95-107. Autorul publică integral documentul descoperit într-un „Buletin. Foaie oficială” din noiembrie 1857 al ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei, însoțindu-l de note generoase în care reperează sursele istorice folosite, fără a identifica autorul memoriului. Independent de cercetarea lui Sergiu Selian și dintr-o altă perspectivă, dar având la bază aceeași tipăritură identificată de noi la ANI, Documente, CDLII/21, am susținut comunicarea *Dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova în perioada de dinaintea Unirii Principatelor la Internațional*

textul imprimat fiind structurat în două părți. Prima secțiune este un manifest intitulat: *Memoriu despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe Nația Armeană a avea toate drepturile civile și politice și de a cumpăra moșii de veci în Principatul Moldovei*. Actul a căpătat forma unei declarații prin care comunitatea armeană din Moldova solicita, în cuprinsul a zece puncte, să fie recunoscută membrilor ei egalitatea în drepturi civile, politice și economice. Cele zece puncte ale manifestului sunt urmate de un paragraf intitulat *Supliment*, ce cuprinde trimiteri la sursele bibliografice și documentare pe care se întemeiază cererile din memoriu²⁹. Apoi, într-o *Anexă* sunt enumerate datele unor acte domnești acordate armenilor din Moldova, cel mai vechi datând din anul 1743, iar cel mai recent din 1820: mărturii documentare care, la data redactării memoriului, se aflau în posesia unor membri ai comunității³⁰. Cea de-a doua secțiune a tipăriturii o reprezintă o scrisoare adresată de patriarhul din Constantinopol catolicosului (întâistătorul) tuturor armenilor. Este o epistolă prin care patriarhul ecumenic recunoștea apropierea dintre cele două biserici, iar reproducerea acestui text se dorea, de bună seamă, a fi proba supremă prin care armenii din Moldova încercau să arate că segregarea lor pe teme religioase nu-și avea rostul.

Dar iată, pe scurt, ce conțineau cele zece puncte ale acestui memoriu, pe care îl putem considera cel mai bine alcătuit din șirul celor redactate de către Iacob Buiucliu. În primul paragraf se invoca vechimea coloniei armene din Moldova, stabilită aici înaintea apariției statului medieval. În cel de-al doilea punct, pentru a-și întemeia cererea de a li se acorda depline drepturi civile și politice, era amintită loialitatea de care au dat dovadă armenii de-a lungul istoriei Moldovei, iar al treilea argument era folosul pentru societate pe care l-au avut dintotdeauna ocupațiile pe care armenii le-au practicat: comerțul, agricultura, precum și sprijinul pe care l-au acordat statului membrii mai înstăriți ai comunității în momentele mai dificile. Făcând aici o paranteză, constatăm că apelul la trecut pentru revendicarea unor drepturi nu s-a manifestat doar în timpurile moderne. În Polonia secolului XVII, armenii din Liov au adunat mărturii istorice pentru a proba că strămoșii lor au sprijinit Coroana polonă în lupta cu Ordinul Teutonic. Tot acel discurs bazat pe fapte de odinioară era menit să demonstreze patriotismul armenilor din Polonia și, în definitiv, să le justifice solicitarea unor drepturi egale cu ale catolicilor³¹.

La mijlocul secolului XIX, armenii din Moldova socoteau cu atât mai îndreptățită solicitarea drepturilor civile și politice, fiindcă în cel de-al patrulea punct al *Memoriului* se invocau vechi drepturi, egale cu ale moldovenilor, care însă le-ar fi fost știrbite în

Conference on Romanian – Armenian Cultural Heritage, care a avut loc la București, la 29-30 octombrie 2013, textul comunicării urmând a fi publicat în limba engleză în volumul conferinței.

²⁹ În cuprinsul suplimentului, pentru a certifica vechimea comunității armene, sunt făcute trimiteri la lucrări de istorie, geografie și statistică, aflate în circulație în timpul redactării memoriului. Între aceste lucrări, cea a prusacului J. F. Naigebaur, fost consul la Iași, apare cel mai frecvent în cuprinsul *Suplimentului* (vezi Johann Ferdinand Neigebaur, *Beschreibung de Moldau und Walachei*, 2. Aufl., Breslau, Kern, 1854). De altfel, putem bănui că informațiile generoase pe care Naigebaur le oferă despre armeni în cuprinsul lucrării sale au fost preluate chiar de la Iacob Buiucliu și de la alți frunțași ai comunității în perioada misiunii sale la Iași (despre activitatea lui Neigebaur vezi: Victor Papacostea, *Un observator prusian în Țările Române acum un veac*, București, 1942; și *Călători străini în țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, IV, 1841-1846, vol. editat de Daniela Bușă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Marian Stroia, Raluca Tomi, Șerban Rădulescu Zoner, București, Editura Academiei Române, 2007, p. 234-236).

³⁰ Cu mențiunea că, de-a lungul vremii, multe acte s-au pierdut sau au fost distruse în incendii, iar unele dovezi asemănătoare erau, la acea dată, publicate în colecția *Uricariul* fondată de Theodor Codrescu.

³¹ Alexandr Osipian, *The Lasting Echo of the Battle of Grunwald: the Uses of the Past in the Trials between the Armenians of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578-1631*, în „Russian History”, 38, Brill, 2011, p. 243-280.

1785. De altfel, acest an este văzut ca un adevărat dezastru. În ciuda restrângerii drepturilor, armenii au continuat, susține Iacob Buiucliu în *Memoriu*, să fie devotați țării prin ocupații aducătoare de prosperitate și prin faptele de cultură pe care le-au săvârșit în timpul din urmă.

În cel de-al șaselea punct al memoriului, ca o concluzie a stării de fapt descrise în paragrafele anterioare, pornind de la vechime, folos public, existența unor drepturi anterioare și, peste toate, uzând de dreptul natural și moral, modern, al unei comunități de a se bucura drepturi egale, armenii solicitau dreptul de a cumpăra moșii. Împărțirea de către armeni a dreptului deplin de proprietate – susținea mai departe alcătuitorul documentului – ar fi fost și în interesul statului care obținea astfel sprijinul lor deplin.

Pentru a da consistență acțiunii, Iacob Buiucliu menționa că armenii moldoveni au înștiințat puterile europene, de la care aveau nădejdea că vor primi susținere pentru a schimba situația în care se aflau³². Se mai amintea că, prin voința puterilor europene, la *Conferința de la Constantinopol*, din februarie 1856, au fost ridicate unele interdicții în domeniul proprietății pentru străinii ce locuiesc în Principate. Anularea restricțiilor se referea la catolici. Situația aceasta îi îndemna pe armeni, ca locuitori ai țării, să solicite cu și mai multă fermitate recunoașterea aceluiași drepturi pentru ei.

În ultimele două paragrafe ale *Memoriului* se menționează că armenii au dovezi care le certifică statutul special pe care l-au avut până în anul 1785, iar ca argument suprem, în ultimul paragraf se afirma că religia armeană este recunoscută de Biserica Ortodoxă, fiindcă armenii se închină numai dogmelor răsăritene.

Întemeindu-se pe cererile din *Memoriu*, Iacob Buiucliu s-a adresat unor membri ai Divanului, pentru a le cere ajutor pentru cauza armenilor. Având ca bază textul memoriului, membrii Divanului Ad-hoc au luat în discuție cererile armenilor în zilele de 12 și 13 noiembrie 1857. O dovadă a intensității dezbaterilor din acel for este și conținutul unui discurs rostit de Mihail Kogălniceanu, la 12 noiembrie 1857. Cu acel prilej, Kogălniceanu afirma că etnia și credința nu trebuiau să fie motiv pentru obținerea cetățeniei române și pentru exercitarea drepturilor politice. Totuși, în același discurs, Kogălniceanu, recunoscut ca un susținător al cauzei armenilor, critica tendințele autonomiste ale unor grupuri, dând exemplul preinsei „națiuni armenice”³³. Așadar, formula de „națiune armeană”, așa cum apare și în titlul memoriului redactat de Iacob Buiucliu, tipărit și încredințat spre dezbateri adunării consultative moldovene, îi provoca lui Kogălniceanu, dincolo de convingerile înnoitoare pe care le împărtășea, o anume îngrijorare și chiar o stare de nemulțumire. Cu același prilej și în aceeași măsură, mahnire îi stârnea lui Kogălniceanu și atitudinea comunității evreiești, fiindcă o parte a membrilor ei se prevalau, într-un mod excesiv, considera omul politic român, de statutul de supuși străini. Cunoscându-le cererile, inclusiv prin intermediul unor memorii de felul documentului redactat de către Iacob Buiucliu, Mihail Kogălniceanu pretindea celor două grupuri etnico-religioase, fără a le nega legitimitatea obținerii drepturilor

³² Se referea la cererea adresată în luna ianuarie a anului 1833 „de toată nația armenilor” administrației de ocupație rusești. În contextul Războiului Crimeii și a consecințelor acestuia, la 11 ianuarie 1853 armenii înaintau domnului Moldovei un memoriu (BAR, A/3018, f. 74-78). Textul a fost redactat în limba franceză și este foarte asemănător cu cel aflat în discuția noastră. În acel protest erau amintite vechile drepturi politice și civile, dar și cele de stăpânire a pământului, care s-ar fi păstrat până în anul 1792 (sic!) (H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică*, p. 65-66).

³³ Aceste idei au fost incluse în programul pașoptist *Dorințele partidei naționale în Moldova*, la întocmirea căruia rolul lui Mihail Kogălniceanu este recunoscut (Dumitru Vitcu, *Emanciparea evreilor români în gândirea și practica politică kogălniceniană*, în SAHIR, II, București, 1997, p. 127).

civile, deplină loialitate, spunând că: „și pentru unii și pentru alții, eu nu am drepturi politice. Și unora și altora, eu le zic: dacă sunteți națiune armeană, n-aveți nimic de-a face cu drepturile nației române!”, pentru ca evreilor să le reproșeze, tot atunci: „Voi, care în timpuri nenorocite n-ați luat parte la durerile noastre, ci v-ați tras sub steaguri străine, voi pentru mine nu puteți fi pământeni”³⁴. Reiese limpede din această reacție că, în acel moment, chiar și pentru Kogălniceanu, dobândirea deplinei egalități în drepturi și calitatea de cetățean pentru armeni și evrei urma să fie condiționată de o deplină asimilare, iar paralela între condiția armenilor și cea a evreilor era încă de neocolit. Kogălniceanu era atunci purtătorul de cuvânt al unei poziții politice bine conturate în dezbaterile din jurul acordării de drepturi civile și politice locuitorilor Principatelor: aceea de a cere tuturor celor care aspirau la calitatea de cetățean să facă pași concreți către integrare în corpul social, prin renunțare la elementele care îi diferențiau, de la port, până la statut juridic privilegiat oferit de calitatea de supus străin, garantându-le în schimb libertatea de exprimare religioasă, drepturi civile și politice.

Iacob Buiucliu a reușit, într-o oarecare măsură, să-i atragă de partea sa pe Mihail Kogălniceanu și pe Costache Negri, care au susținut pentru armeni egalitatea în drepturi cu moldovenii, și îndeobște pentru toți creștinii, dar cu condiția ca armenii să nu se mai denumescă „națiune armeană” și să renunțe la protecția vreunei puteri străine³⁵. Discuția, în general favorabilă cauzei, a durat două zile întregi și s-a încheiat prin rezoluția din 14 noiembrie 1857, după care, cu o majoritate de 39 voturi contra 35, Divanul ad-hoc a amânat rezolvarea chestiunii, găsind că ea este mai mult de competența celei dintâi Adunări Legislative³⁶.

Părea o nouă înfrângere, dar nici de această dată Iacob Buiucliu nu a renunțat. Memoriul l-a reformulat în limba franceză și cu el a plecat la Paris, pentru a-l înmâna reprezentanților Puterilor Garante³⁷. Acesta este cel de-al cincilea și ultimul act redactat în favoarea legitimității acordării de drepturi cetățenești armenilor din Moldova. La 7/19 august 1858, conferința încheia convenția cuprinzătoare a principiilor de organizare a Principatelor Unite Moldova și Valahia. Între aceste principii, la Art. 46 se afla următoarea dispoziție: *Moldovenii și Valahii de orice rit creștin se vor bucura deopotrivă de drepturile politice.*

Lua sfârșit, așadar, după un sfert de veac, un anevoios drum în care Iacob Buiucliu, aflat în fruntea comunității armenilor din Moldova prin calitățile și realizările sale în organizarea modernă a comunității și a școlii, a dovedit deplină stăruință în aspirația de a obține pentru coreligionarii săi, ca locuitori vechi și folositori acestei țări, drepturi depline.

Nu vom încheia demersul nostru înainte de a încerca să lămurim un detaliu prezent în toate cele cinci texte redactate între anii 1833 și 1857: invocarea dreptului pe care l-ar fi avut armenii din Moldova de a stăpâni moșii înaintea anului 1785, când acel drept, printr-un abuz al boierilor și domnului fanariot, le-ar fi fost retras.

Dreptul armenilor de a cumpăra moșii, între aspirație și realitate

Dreptul de a cumpăra și stăpâni moșii era, de bună seamă, în șirul drepturilor civile, cel mai râvnit de către armeni. Solicitarea aceluși privilegiu se întemeia pe invocarea existenței acestuia înaintea anului 1785, dublată de utilitatea publică a

³⁴ M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare în epoca Unirii*, ediția a VI-a, București, 1959, p. 30 și urm.

³⁵ Idem, *Texte social-politice alese*, volum coordonat de Dan Berindei, București, 1967, p. 207-209.

³⁶ Grigore M. Buiucliu 1840-1912, p. 34.

³⁷ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 214 r.- 215 v.

ocupațiilor pe care armenii le practicau dintotdeauna și de calitatea de creștini recunoscută de Biserica Ortodoxă. Vom încerca să vedem dacă doleanțele armenilor, exprimate în memoriile redactate de Iacob Buiucliu, în privința dreptului de a cumpăra moșii, sunt adevărate sau realitățile istorice și dovezile la care s-a făcut trimitere au fost inventate sau interpretate forțat.

Dar înainte de a analiza veridicitatea afirmațiilor din memorii, credem că este utilă identificarea mai atentă a originilor preocupării lui Iacob Buiucliu pentru obținerea de către armeni a dreptului de a cumpăra moșii. Privind trecutul familiei Buiucliu, vom descoperi că atenția acordată de Iacob Buiucliu acestei teme are rădăcini mai adânci. Tatăl său, negustorul Hagi Mancuic Asfador (Bogdan) Buiucliu, a părăsit orașul natal Rusciuc în timpul războiului ruso-turc dintre anii 1809-1812, pentru a se stabili la nord de Dunăre, mai întâi în Țara Românească; pentru ca apoi, trecând prin Moldova, să se statornicească în Bucovina austriacă³⁸. Alegerea Bucovinei nu a fost întâmplătoare, fiindcă acolo armenilor li se recunoștea dreptul de a cumpăra moșii, spre deosebire de Țara Românească, unde acest drept putea fi dobândit cu condiția renunțării la orice altă protecție străină, și de Moldova, unde acest drept nu le era îngăduit armenilor decât cu condiția renunțării la ritual lor și trecerea la ortodoxie. Stabilit în Bucovina, Hagi Mancuic a vrut să cumpere de la administrația austriacă fosta moșie a mănăstirii Sfântul Ilie de lângă Suceava, unde intenționa să practice sericicultura și să înființeze o fabrică de mătase. Diferite piedici puse de funcționarii care preferau ca acea moșie să nu fie vândută, ci exploatată în regie, au făcut ca tranzacția să nu mai aibă loc. Din acel moment, Hagi Mancuic a renunțat să mai cumpere moșii; dar aceste încercări nereușite și piedicile întâmpinate au rămas cu siguranță vii în memoria familiei, devenind pentru Iacob Buiucliu tema centrală în solicitarea de drepturi civile pentru armeni.

Înainte de toate, în memoriile redactate de el, am văzut că anul 1785 pare hotărâtor în schimbarea destinului comunității armenesti, pretinzându-se că atunci au fost anulate drepturile vechi, egale cu ale ortodocșilor, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului³⁹. Totuși, ne întrebăm dacă au avut într-adevăr armenii, înaintea Unirii Principatelor, drepturi depline în domeniul stăpânirii pământului, așa cum susținea Iacob Buiucliu în memoriile sale. Toate mărturiile vechi, documentare sau narative, contrazic această afirmație. Armenii s-au bucurat într-adevăr de drepturi de stăpânire, dar restrictive, nu depline, și în nici un caz în domeniul stăpânirii moșiilor. Dacă totuși au existat câteva cazuri, atunci acelea au fost excepții, născute tocmai din calitatea deosebită a celor care au primit o derogare de la regula generală; dar și acele excepții sunt greu de dovedit fără să fi existat, în prealabil, o convertire la ortodoxie.

Până în epoca Unirii Principatelor armenii au avut cu adevărat dreptul de a cumpăra bunuri imobiliare situate în cuprinsul orașelor, un drept de care s-au bucurat în permanență, la fel ca toți locuitorii orașelor, indiferent de apartenență confesională sau etnică, cu excepția musulmanilor. În afara vetrelor orașelor, armenii au avut doar dreptul de a deține suprafețe cultivate cu vie. De această excepție a cumpărării terenurilor cultivate cu vie s-au bucurat nu doar armenii, ci și alți creștini, alături de

³⁸ Grigore M. Buiucliu 1840-1912, p. 24.

³⁹ În conștiința armenilor din Moldova, perioada fanariotă a rămas ca un regim de restricții pentru comunitate, obstrucțiile fiind provocate de concurența economică dintre armeni și greci. Ultimii au găsit în fanarioți un sprijin pentru activitățile lor economice, în detrimentul negustorilor și meșterilor având altă apartenență confesională. Totuși, înrăutățirea poziției armenilor în economia Moldovei s-ar fi petrecut mai cu seamă în ultima parte a secolului XVIII; de aici și identificarea domniei lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1784-1785) cu apogeul constrângerilor juridice (H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 62-63).

ortodocși, precum catolicii sau protestanții. De altfel, istoria viticulturii în Moldova este strâns legată de istoria comunităților catolice, protestante și armene. La începutul secolului XVIII, Dimitrie Cantemir vorbea *Despre ceilalți locuitori ai Moldovei* și îi amintea și pe armeni care, spunea el, „sunt socotiți drept supuși, ca și târgoveții și negustorii din alte orașe și târguri ale Moldovei, și plătesc domnului același bir ca ei; totuși, la fel ca și credincioșii de rit romano-catolic, au și ei lăcașuri sfinte tot atât de mari și tot atât de frumoase ca bisericile ortodocșilor, bucurându-se de liberul exercițiu al credinței lor”⁴⁰. Potrivit acestei mărturii, armenii stabiliți în Moldova aveau, la vremea aceea, drepturi civile comparabile cu cele ale orașenilor, iar libertatea cultului le era respectată.

Abordarea mai temeinică a problemei stăpânirii moșiilor de către populația urbană ar putea oferi, credem, câteva deslușiri nu doar în domeniul cunoașterii statutului juridic pe care l-au avut de-a lungul timpului diferite categorii de orașeni, ci și asupra cunoașterii mai largi a urbanității din Moldova. În privința dreptului de stăpânire, orașenii puteau deține clădiri și terenuri din cuprinsul vetrei târgurilor, precum și terenuri cultivate cu vie, pomi sau grădini de zarzavaturi în hotarul târgului. Totuși, dreptul orașenilor de a cumpăra și de a stăpâni suprafețe mai întinse de pământ situate în afara teritoriului urban era unul restrictiv, de el beneficiind doar orașenii creștini de confesiune ortodoxă. Chiar dacă între stăpânii unor sate sau a unor părți de sate întâlnim și locuitori ai orașelor, cel mai adesea mari negustori, aceștia, așa cum o dovedesc mărturiile scrise, nu erau armeni sau catolici⁴¹. Exista totuși o excepție; stăpâniri funciare puteau deține doar așezămintele bisericesti, drept conferit și confirmat de-a lungul timpului de domnii Moldovei⁴². Era o politică de toleranță religioasă promovată de domnie de-a lungul timpului, fiind o atitudine care a garantat așezarea și existența în cuprinsul orașelor a unor comunități alogene, precum cea a armenilor. Așadar, armenii puteau cumpăra moșii, dar nu pentru a le stăpâni ei, ci pentru a le dărui bisericii lor.

Pornind de la aceste constatări, în ciuda discursului cuprins în memorii, anul 1785 nu a adus știrbire vreunui drept mai vechi al armenilor de a cumpăra moșii, fiindcă un astfel de drept individual nu poate fi atestat în vechime. Data nu este totuși întru totul arbitrară. 1785 este anul adoptării uneia dintre cele mai importante legiuri în materie funciară, cunoscută sub denumirea de *Sobornicescul hrisonov*. Partea I a acelei legiuri cuprindea dispoziții referitoare în special la daniile de moșii, vie, case, locuri de casă, livezi și altele. De asemenea, mai conținea referiri la schimburi, vânzări și zălogiri. Prin acel act, la alcătuirea căruia marii boieri au fost chemați să se pronunțe, se urmărea în esență protejarea micilor stăpâni de pământ care, confrunțați cu dificultăți diverse, erau adesea dispuși să-și cedeze pământul prin daniile, în fapt prin vânzări fictive, ocolindu-se în acest fel rigorile dreptului de preemțiune⁴³. Raportarea armenilor la acest act, ca

⁴⁰ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, București, Editura Academiei, 1973, p. 297.

⁴¹ Atât în colecția de documente privitoare la istoria orașului Suceava (*Suceava file de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, vol. I, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu și Gavril Irimescu, București, 1989), cât și în cele privitoare la istoria orașului Iași (Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I-X, Iași, 1999-2008) nu am aflat cazuri în care vreun orașean armean sau catolic să fi stăpânit sate sau părți de sate.

⁴² La 19 ianuarie 1673, domnul Moldovei, Ștefan Petriceico, confirma Episcopiei din Suceava privilegiul de a nu plăti anumite dări pentru bunurile produse pe pământul aflat în preajmă; mai mult, interzicea încălcarea pământului pe care acest așezământ îl avea împrejur, inclusiv tăierea lemnului (*Suceava file de istorie*, p. 325-326).

⁴³ *Sobornicescul hrisonov, 1785, 1835, 1839*, ediție critică, București, Editura Academiei, 1958.

hotărâtor în anularea unor vechi drepturi pe care ei le-ar fi avut în dreptul de stăpânire a pământului, poate fi înțeleasă eventual prin importanța *Sobornicescului hrisov* în domeniul funciar. Menționăm că textul legii a cunoscut mai multe reeditări și că raportarea instanțelor de judecată la această legiuire s-a făcut chiar și în perioada regulamentară⁴⁴. În fapt, *Sobornicescul hrisov* a fost abrogat abia la 12 decembrie 1865, prin *Codul Civil*, în articolul 1912⁴⁵. Cu toate acestea, nicăieri în text nu se face trimitere la armeni și la interzicerea dreptului acestora de a cumpăra moșii.

Dincolo de această realitate, în memoria armenilor din Moldova s-a fixat data adoptării *Sobornicescului hrisov* ca hotărâtoare pentru pierderea vechilor drepturi civile și politice. O descriere a circumstanțelor adoptării legiurii din 1785, din perspectivă armeană, aflăm din cuprinsul primului memoriu alcătuit de Iacob Buiucliu în anul 1833 și înaintat administrației de ocupație rusești⁴⁶. Acolo erau rememorate greutățile economice ale membrilor comunității, provocate de războaiele și prădăciunile din secolul XVIII. Se invoca faptul că, în acele vremuri tulburi, armenii ar fi pierdut multe acte pe care se întemeiau drepturile lor de stăpânire, iar unii boieri pământeni ar fi profitat de această situație pentru a le uzurpa stăpânirile. Pentru a legitima acele rapturi, unii boieri, afirmă Iacob Buiucliu, ar fi găsit prilejul să facă obștească socotință, adică să adopte prevederile *Sobornicescului hrisov*, în anul 1785 decembrie 28, menționând „că adică această nație armeană nu s-ar cuveni ca să aibă asemenea dreptăți”⁴⁷.

Alături de prestigiul pe care l-a avut *Sobornicescul hrisov* în practica judiciară legată de proprietatea pământului, indicarea de către armeni a anului adoptării sale ca început al „nenorocirilor acestei nații” ar mai putea avea o explicație. Discuția despre drepturile de stăpânire ale armenilor cunoaște o anumită înviore în jurul anului 1785, în contextul măsurilor luate de guvernatorul Bucovinei, Enzelberg, pentru organizarea teritoriului ocupat de Austria în 1775. Cu acel prilej, documentându-se despre realitățile dintr-un spațiu unde, alături de români, locuiau câteva comunități alogene importante, precum armenii sau evreii, austrieicii au solicitat informații de la domnul și boierii Moldovei, despre vechile drepturi și obiceiuri ale acelor comunități⁴⁸. Acesta este contextul în care, în 1782, cu doi ani înaintea adoptării *Sobornicescului hrisov*, Sfatul Moldovei răspundea unei întrebări foarte precise a guvernatorului Enzenberg, informând autoritățile austriece că: „Armenii și jidovii n-au avut după dreptate a cumpăra moșii la țară de veci, nici au; iar casă, dughene la târguri au putut și pot cumpăra, și spre deosebire de evrei, armenii pot cumpăra și vii”⁴⁹. Este interesant acest

⁴⁴ Nu a fost abrogat nici de *Codul Calimach* și a rămas în vigoare și după *Regulamentul Organic*, continuând să fie aplicat, se pare, destul de des. La cererea instanțelor de judecată, textul a fost tipărit prin încuviințarea lui Mihail Sturza, la 29 noiembrie 1834. Dar au fost consultați juriști pentru lămurirea punctelor care puteau da naștere la interpretări și nelămuriri pentru instanțe. În ediția din 1835, s-au tipărit lămuririle și adăugirile juriconsulților, pe prima coloană a paginii fiind redat hrisovul din 1785, iar pe a doua coloană adnotările. Această ediție din 1835 a fost retipărită în 1852 în Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. II, și a fost reprodusă de S. G. Longinescu în *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și până astăzi*, București, 1908, p. 269-282; din anaforale și text au mai reprodus Șt. Gr. Berechet, *Hrisoave legislative din secolul al XVIII-lea*, Iași, 1930, p. 36-77, și Ion Peretz, *Curs de istoria Dreptului român*, vol. IV, *Hrisoavele domnești*, București, 1931, p. 57-69.

⁴⁵ *Sobornicescul hrisov*, ed. cit., p. 13.

⁴⁶ H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică*, p. 66.

⁴⁷ *Ibidem*. Trimiterea din actul adresat administrației rusești se face foarte precis la *Sobornicescul hrisov*, al cărui text definitiv a fost adoptat la acea dată. Cu toate acestea, în textul juridic nu am aflat un astfel de paragraf care să-i excludă pe armeni de la dreptul de a stăpâni moșii în Moldova.

⁴⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III, ediția a II-a, București, 1929, p. 184.

⁴⁹ Th. Codrescu, *Uricariul*, XI, p. 263.

răspuns dat guvernatorului fiindcă, în primul rând, armenii și evreii sunt tratați împreună, fiind supuși aceluiași constrângeri juridice în materie de drept de proprietate asupra pământului. Diferența apare doar în cazul cumpărării terenurilor cultivate cu vie. Așadar, iată o altă probă a inexistenței unei egalități a armenilor în domeniul dreptului de proprietate cu cel al ortodocșilor și a fixării eronate, în memoriile lui Iacob Buiucliu, a anului 1785 ca moment al depozitării de drepturi a armenilor din Moldova. Prin urmare, o reglementare mai strictă a regimului transferurilor de moșii, la care s-a adăugat discuția stimulată de procesul de organizare a Bucovinei de către austrieci au făcut ca în conștiința armenilor din Moldova să apară ideea că, anterior anului 1785, ei ar fi avut drepturi politice și civile mai largi.

Ca o concluzie a cercetării ce ne-a fost prilejuită de redescoperirea a cinci documente păstrate într-un manuscris aflat la Biblioteca Academiei din București, am putea aprecia că ceea ce astăzi considerăm o mistificare a realității istorice, prin răstălmăcirea sau plâsmuirea unor dovezi, pentru secolul XIX reprezenta o încercare onorabilă de a legitima obținerea unor drepturi cetățenești. Pentru armeni, miza era la fel de importantă ca aceea a românilor, emanciparea. Dacă românii își puneau speranța în sprijinul Puterilor Garante pentru realizarea unirii statale, comunități precum cea a armenilor foloseau aceleași împrejurări pentru a li se garanta, în cuprinsul viitoarei construcții statale, drepturi egale. De aceea, făceau apel la tradiția istorică, la invocarea principiilor moderne; dar, pentru ca demersul să fie și mai convingător, apelau și la invocarea unor drepturi mai vechi, care ar fi fost între timp încălcate. Astfel că, la o analiză temeinică, cerința armenilor de a li se oferi dreptul de a cumpăra moșii, fiindcă acel privilegiu li s-ar fi retras după anul 1785, se dovedește neîntemeiată. Reexaminând statutul juridic pe care l-a avut această comunitate de-a lungul timpului, dar și mărturiile istorice, inclusiv cele indicate ca dovezi de către alcătuitoarea memoriilor, încheierea este contrară existenței dreptului armenilor din Moldova de a cumpăra și stăpâni moșii. În ciuda acestei realități, la data întocmirii celor cinci documente, orice amănunt trebuia utilizat pentru a susține aspirația armenilor de a deveni cetățeni cu drepturi depline.

Reprezentanții puterilor europene s-au întrunit în perioada 10/22 mai – 7/19 august 1858 și, în urma analizării rezoluțiilor Divanurilor ad-hoc, au adoptat Convenția de la Paris. Acel document nota principiile de organizare și modernizare a noii entități denumită Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești; iar între acele principii, alături de separația puterilor în stat, pentru modernizarea societății se cerea desființarea privilegiilor de clasă, egalitatea în fața legii, drepturi politice, deocamdată doar pentru locuitorii creștini, incluzându-i aici și pe armeni, și libertatea individuală. Așadar, prin Convenția de la Paris, armenii își atingeau obiectivul anunțat prin memoriile întocmite de Iacob Buiucliu, fiindu-le recunoscute drepturile cetățenești, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului. Recunoașterea acestui statut a declanșat, așa cum își imagina Mihail Kogălniceanu în intervenția din timpul dezbaterilor Divanului ad-hoc, o accelerare a procesului de asimilare a armenilor, subiect care ar merita o tratare specială.

*

* *

La finalul acestui studiu redăm și textul *Memoriului* publicat în „Buletin. Foaie oficială” cu prilejul dezbaterilor care au avut loc în cadrul Divanului ad-hoc, în toamna anului 1857, după o variantă care se păstrează în fondul Documente de la Arhivele

Naționale Iași⁵⁰. Acest text a fost editat de către Sergiu Selian⁵¹, care a reușit o adevărată arheologie bibliografică, reperând fiecare trimitere făcută de autorul memoriului în cuprinsul paragrafului intitulat *Supliment*. Au fost identificate și redată integral pasajele din lucrările: Conrad Malthe-Bruun, *Précis de la Géographie Universelle ou Description de toute les partie du monde*, Bruxelles, 1829; *Notations statistiques sur la Moldavie par le prince Noicolas Soutzo, Grand-Logothète et Chevalier de plusieurs ordres*, Iași, 1849; D. Gusti, *Geografie pentru școalele primari din Moldova*, ediția a opta, Iași, 1854; Salomon Tronkoul, élève de l'Ecole arménienne nationale de Paris, *Notice sur les Arméniens de la Moldavie*, în „Maseaș Aghavni – La Colombe du Massis” („Porumbelul Araratului”), nr. 5/1857, Paris, p. 97-103; J. F. Naigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854; *Colecția documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Principatul Moldovei de la 1841-1852*, Iași, Institutul Albinei, 1853; *Don patriotique de son excellence Isaie Trankoul, serdar arménien de Jassy en Moldavie*, în „Maseaș Aghavni – La colombe du Massis”, 6/1855. Sergiu Selian a însoțit aceste lămuriri bibliografice și cu notițe din trecutul comunității armenilor din Moldova. Selian nu l-a identificat pe Iacob Buiucliu ca autor al memoriului și, de asemenea, nu a cunoscut nici celelalte patru variante ale acestui document, devenit pentru armenii din Moldova primei jumătăți a secolului XIX o adevărată cartă de libertăți.

ANEXĂ

MEMOAR

despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe nația armeană a avea toate driturile țivile și politice și de a cumpăra moșii de veci în Prințipatul Moldovei

a) Vechimea colonizației armenie în acest Principat este dovedită cu cele mai antice acturi care arată locuința armenilor pe pământul Moldaviei mai înainte de domnia lui Bogdan Dragoș v(oi)v(od) din anii 1352. Vezi Suplimentul, n. 1.

b) În toate ephile de răsulare în deosăbitele staturi, această nație purure au ținut tactul unei liniștite purtări, suferind în răbdare orice apăsări a timpurilor. Vezi Suplimentul, n. 2.

c) Ocupația armenilor în acest Principat este dovedit folositoare statului prin înflorirea negoțului și a agriculturii și prin osăbite contribuții la toate nevoile țării, dovadă vechile hrisoave cu care au fost chemați sub făgăduința unor privilegiiuri mai favorabile decât a însuși moldovenilor. Vezi Suplimentul, n. 3.

d) Activ să dovedește că armenii până la anul 1785 au fost împărțășiți de toate driturile țivile și politice, întocmai ca moldovenii, de vreme că și chiar tronurile țarei au fost ocupate de această nație și în care prilejuri au și lăsat mai multe monumente de binefaceri. Vezi Suplimentul, n. 4.

e) După nenorocirile anului 1785, nația armeană fiind desbrăcată de driturile patriotice ale pământenilor, totuși n-au contenit a dovedi statului o desăvârșită credință, ce mai ales sporind industria lor practică, au îmbogățit comerțul și au rădicat la perfecție

⁵⁰ ANI, Documente, CDLII/21.

⁵¹ Sergiu Selian, *Un document necunoscut*, p. 95-107.

agricultura pământului, asemenea au înființat mai multe institute școlastice pentru țivilizație, ca așa să poată fi pregătiți la orice întrebuintare în folosul patriei. Vezi Suplementul, n. 5.

f) După această răbdare și după strecurarea atâtor ani de suferinți, nația armeană crede astăzi că și firește după regula naturei și moralicești, după o dreaptă cugetare, s-au familiarizat în totul cu drepturile politice ale moldovenilor, încât chiar interesul statului cere o unită îndrituire a armenilor întru toate privilegiile, ca așa să-și poată întări influența morală prin răsplătirea unei nații ce purure au luat parte la toate greutățile. Asămine, să-și întărească interesul material prin învoire armenilor de a cumpăra fondosuri în moșii de veci, ca așa să fie legați pe vecie în sprijinul patriei. Tot asămine, Moldavia va câștiga un agiutoriu politic prin chemarea armenilor la slujbile patriei, căci prin înmulțirea populației sub o singură legătură de credință cătră guvern să sporește numărul oamenilor de trebuință. Vezi Suplementul, n. 6.

g) Pe lângă toate driturile active care cer rădicarea aceștii nații, apoi ce mai vie nădejde este răzămata în agiutoriu Puterilor Aliate, care cunoscând credința armenilor ce viețuiesc în deosebite staturi și considerând că pretutindene armenii sînt nedecosăbiți, nici în driturile țivile și politice, nici în acele de proprietari, negreșit că nu vor îngădui o asămine osândă numai pentru nația armeană viețuitoare în Moldavia, care numai după nenorocirile unui timp au rămas dizbrăcată de driturile vechimei. Vezi Suplementul, n. 7.

h) La Conferențele din Constantinopoli, după bunăvoința tuturor Puterilor Aliate, s-au mărginit învoirea și chiar a străinilor de a-și avea proprietăți în acest Principat, după cum lămurit arată Protocolul încheiat. Prin urmare dacă străinii, ce n-au făcut nicio parte la neapăratele nevoi ale țarei, au rămas a se bucura de un asămine drit, cu cât mai vârtos această națiune care purure au fost jertfă pentru înflorirea celor privitoare la adivăratul folos a Moldaviei. Vezi Suplementul, n. 8.

i) Că moșii de veci au avut armenii dovedesc actele și hrisoavele care păstrează și astăzi, pe care unele s-au păzit de la ei la vreme de războaie, iar parte s-au supus silei a le vinde, care aceasta au urmat până la anul 1785, după care apoi s-au rădicat aceste drituri. Vezi Suplementul, n. 9.

k) Religia lor este recunoscută de Biserica Ortodoxă și să închină numai dogmilor răsăritene. Vezi Suplementul, n. 10.

SUPLEMENTU

complimentaru memoarului carele realizază temeuriile
ce sprijinesc driturile nației armene în Prințipatul Moldaviei

1. Vechimea colonizației:

- a. Maltens Ercunde, din 1849, fila 46.
- b. Statistica prințului Neculai Suțo, din 1849, fila 50-51.
- c. Neugebauer, tomul I, din 1854, fila 82-83.
- d. Geografia, D. Gusti, fila 85-86.
- e. Porumbul din Masis, n. 5, din anul curent, fila 97-102. Tipărit în Paris.

2. Supunerea desăvârșită cătră guvern:

- Neugebauer, tomul I, fila 83.

3. Ocupația lor principală:
  - a. Comerțul, Neugebauer, tomul II, fila 6-11-231 și 246.
  - b. Agricultură, Neugebauer, tomul II, fila 242.
  - c. În general comerțul, agricultură și prăsire de vite, hrisoavele ce se vor arăta mai gios.
  - d. Contribuire la nevoile țării; hrisovul lui Hăul* și acta lui Grigorovici în vistierie.
4. Diriturile lor țivile și politice:

Letopisețele publicate în Iași, în anul 1852, arătând că și tronurile țării au fost ocupate de cătră unii din această națiune.
5. De la încetarea driturilor de a cumpăra moșii, continuația lor în următoarele:
  - a. Supunerea; Neugebauer, tomul I, fila 83.
  - b. Industria, Academia comerțianților, din 1797, tomul I, fila 976.
  - c. Comerțul și agricultura; hrisoavele domnești.
  - d. Plecarea la învățătură; Scoalele de aice din țară, din Moscva, din Paris, Padua, Calcuta, Bombai și altele. Naigebauer, tomul II, fila 223, 224 și 368.
  - e. Contributori la școli. Colecția documentelor armene, publicate în Iași, la 1853, fila 51, 54, precum și Porumbul din Masis, din anul 1855, n. 6, fila 121, 124, tipărit în Paris.
6. Dritul egale în toate staturile, precum și în Valahia:
  - a. Jurnalul Pazmaveb din Veneția, din anul 1843, fila 349-352.
  - b. Legiuirile Obșteștei Adunări din Valahia.
7. Jărtva Puterilor Aliate producând cel mai de căpitenie folos acestui Principat, fără îndoială are a chema pe țară la recunoștință spre a da drituri egale supușilor lor. Unde ar rămâne glasul unei nații care din veacuri face parte neexceptat cu pământenii țării?
8. Cumpărare de moșii de veci:
  - a. Presa franceză, fila 134, art. 13 și 15.
  - b. Idem ..., fila 138, 139, art. 18.
9. Proprietăți în moșii:
  - a. Hrisoavele lui Hristea Buzatu armanu.
  - b. Idem ... lui Vasilie Misir, idem.
10. Religia ortodoxă a armenilor:
  - a. Epistola patriarhului grecesc, Mihail.
  - b. Cartea rossiană din 1799, din vremea lui Pavel I.
  - c. Traducerea ei din București, de la anul 1850.
  - d. Ofisul gospod cu n. 658, din 1848 noiembrie 24, a domnului Mihail Sturza v(oie)v(od), carele decretează a să rădica în politia Bacăului o biserică de ritul armean ortodox. Publicat prin Buletinul, n. 94, din 1848.

Anexă

Hrisoavele domnești slobozite armenilor de domnii acestui Principat,
care să păstrează în mâinile lor, afară de acele pierdute și arse din vremele războaielor și
a celor publicate prin *Uricari*

7252 <1743> octombrie 30, Matei Ioan Neculai;
7256 <1748> mai 25, Constantin Neculai;
7256 <1747> noiembrie 7, Grigorie A. Ghica;
7263 <1755> iunie 27, Ioan Teodor;
7265 <1757> iulie 2, Scarlat Ghica;
7268 <1760> ianuarie 1, Ioan Teodor;
1764 septembrie 23, Grigore A. Ghica;
1764 octombrie, Grigore A. Ghica;
1765 octombrie 6, Grigore A. Ghica;
1766 februarie 12, Grigore A. Ghica;
1796 februarie 5, Alexandru Calimah;
1799 septembrie 24, Alexandru Calimah;
1803 martie 7, Alecsandru C. Moruz;
1814 mai 10, Alecsandru Calimah;
1820 octombrie, Mihail Grigorie Suțu.

Sus arătatele hrisoave cuprind următoarele:

- a) Dovedesc că armenii au fost folositori cămării gospod.
- b) Folositori alijverişului lăcuiitorilor țării, prin prăsire de vite, agricultură, industrie și comerț.
- c) Purure plecați de a plăti statului birul, aceasta au îndemnat pe guvern de a-i aşăza la ruptele Vistieriei.
- d) Dritu de protimis la înposesuire de moșii cu osăbite considerații, îndrituindu-i de a nu ieși de pe orice moșie, având voie a șăde pe ea fără să-i poate scoate cineva.
- e) Îi îndatorește a aduna armeni oricât de mulți din alte staturi.
- f) Îi îndatorește a invita pe armenii împrăștieți din acestu stat în străinătate, de a să reîntoarce în Moldova.
- g) Li să dă privilegiu că atât ei, cum și a lor slugi să fie giudecați numai de Domnescul Divan, fără a să amesteca dregătorii ținuturilor în a lor pricini.

Mihail arhiepiscopul grecescu din Constantinopol scrie epistolă subscrisă de nouăsprezăce episcopi și mitropoliți cătră catolicosul armenilor Grigorie, arătând bucurie despre ortodocsia Bisericeii Armenești.

Cu mila lui Dumnezeu!

Mihail arhiepiscopu de Constantinopol a Romei nouă și patriarh universal, cătră preosfințitul părintele Grigorie, iubitul și prețuitul catolicos al tuturor armenilor, bucurie în Domnul.

Iubitule în Domnul și prețuitule de noi catolicose, cuvintele tale cele sfinte de multe ori le auzirăm și salutăm de departe în rândul nostru, după datina salutării Domnului ucenicilor, reciproca noastră dragoste și unanimitate, căci acea dragoste o avem de legătură ce încorporează și unește un trup cătră un scumpu șef, Domnului și Mântuitorului nostru, Isus Hristos. Acest trup care odinioară era înfrumusețat și

împodobit prin legătură de dragoste, să arăta urātu prin a sa dizbinare, îndepărtarea diferenței și a distanței noastre unul de altul, iar acum s-au întins efectul voințelor noastre dând locul a întruni cu plăcere legătura dragostei voastre, și s-au izbutit prin comunicație și unire de a tămădui zădarnicile loviri a dizbinării întâia, iar de falșile împotriviri ce se făcură pentru unul și același prețuit trup a lui Hristos, ferindu-ne și retrăgându-ne, adică: cum că în privirea faimei sale altele avură-ți și altele avurăm noi.

Pentru care de pe scrisoarea adresată aice nouă s-au triimes cătră binecuvântatul și de Dumnezeu încoronatul puternicul împăratu. Am aflat de la preosfinția ta ortodocsia voastră și plăcuta cerire a unirei cu noi, drept care m-am bucurat în bucuriia puterilor cerești după cuvântul lui D(umne)zeu, care ne-au poroncit aceasta că este D(umne)zeul tuturora și bucuriia întreagă pentru cei sufletești și mijlocul divinilor și mântuitoarelor sale taine sperăm și credem, că după cum este chiar dreptu și plăcut lui D(umne)zeu, ne înțălegem spre mărirea lui în o Biserică a preosfințitului său nume prin laudă unanimă și comună.

Fie harurile Domnului nostru Isus Hristos între voi și între noi, amin.

Mihail, cu mila lui D(umne)zeu arhiepiscopul din Constantinopoli, Roma nouă.
 Chirilă, cu mila lui D(umne)zeu, patriarh al păzitului de D(umne)zeu oraș Antiohie.
 Stefan, supus arhiepiscop al capitaliei Chesariea din Capadocia.
 Teodor, mitropolitul Aracliei.
 Ioan, mitropolitul Chisicheii.
 Ioan, mitropolitul Nicomediei.
 Ioan, supusul mitropolit a Maltei.
 Nicolai, mitropolitul Niceii.
 Ioan, mitropolitul Clodiopolului.
 Ioan, supusul mitropolit al Igheniei.
 Ioan, mitropolitul Aracliei.
 Lucas, supusul mitropolit al Mochisei.
 Gheorghie, supusul mitropolit al Adrianopolului.
 Constantin, mitropolitul Vlamiei.
 Teodor, supusul mitropolit al Coloniei.
 Teodor, supusul mitropolit al Nazianzei.
 Teodor, supusul mitropolit al Metimului.
 Ioan, supusul mitropolit al Lacedemoniei.
 Vasilie, supusul mitropolit al Aparanienilor.
 Mihail, supusul arhiepiscop din Durațo.

* Hrisovul domnului Ioan Sandu Sturza din 1828 iunie 20 doveditor că Acsanti Hăul, pe lângă că au slujit statului, apoi au înlesnit și pe vistierie cu banii în vreme de război, pentru care i s-au dat privilegiul de a fi scutit de orice dări și havalele, atât el, cât și urmașii lui, din neam în neam, și altele.

ORIGIN, EVOLUTION AND FINALITY OF AN IDEA:
ARMENIANS' LANDED PROPERTY RIGHTS IN MOLDOVA
(Summary)

Keywords: Armenian community, civil rights, economic rights, political rights, property rights.

Our research starts from the contents of a document preserved in the *Manuscripts* collection of the Romanian Academy Library. The most important document is a manifesto entitled *Memoir about the grounds that indisputably entitle the Armenian Nation to all civil and political rights to buy landed properties in the Principality of Moldova*. The document is a declaration by which the Armenian community of Moldova require, in ten paragraphs, for its members to be acknowledged equality in terms of civil, political and economic rights. The ten points are completed with a paragraph entitled *A Supplement*, including references to the historical and bibliographic sources which the requests of the memoir rely upon. Then, in an *Annex*, the dates of some princely deeds for the ethnic Armenians of Moldavia are enumerated; these are documentary evidence which, at the time of the memoir, were the property of some of the community members.

Thus, taking into consideration the wording of the *Memoir* and the bibliographic references that it indicates, we believe that the text was written and printed between 1856-1857, during the ad-hoc Assembly and the reunion of the ad-hoc Divans in Moldova. A proof of the fact that the document was known by the participants in those consultative assemblies is one speech that Mihail Kogălniceanu gave on the floor of the Moldavian Assembly on 12 November 1857.

A point by point analysis of the solicitations of the memoir, on the basis of documentary and narrative information dating from the 17th and 18th centuries, offered us an answer related to the righteousness for the Armenians to invoke older rights in the field of landed property that they would have had and which would have been violated before. The proofs show that the Armenians, beyond the hopes and the requests they had in the mid-1800s, had never enjoyed before, as they pretended, full landed property rights.